

ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΜΙΑ ΝΕΑ ΠΡΟΚΛΗΣΗ

Γιάννα Παπαϊωάννου

*Συντηρήτρια Αρχαιοτήτων
και Έργων Τέχνης,
Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαίων
και Νεωτέρων Μνημείων, ΥΠΠΟ*

Χαρά Σακελλάρη

*Συντηρήτρια Αρχαιοτήτων
και Έργων Τέχνης,
Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαίων
και Νεωτέρων Μνημείων, ΥΠΠΟ*

Γιάννης Χάσκαρης

*Συντηρητής Αρχαιοτήτων
και Έργων Τέχνης,
Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαίων
και Νεωτέρων Μνημείων, ΥΠΠΟ*

01

Τέμενος Βαγιαζήτ. Άνω
τμήμα της κύριας είσοδου
(Πύλη 1) του τεμένους
στην όψη 1, με την
κτητορική επιγραφή
άνωθεν της μνημειακής
πύλης (2025).

Η ΕΛΛΑΔΑ, ΧΩΡΑ ΜΕ ΠΛΟΥΣΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ, διαθέτει πλήθος μνημείων με ιδιαίτερη αξία το καθένα. Τα μνημεία που χρονολογούνται στην Οθωμανική περίοδο, διάσπαρτα σε όλη την ελληνική επικράτεια, ιδιαίτερα στις πόλεις της Μακεδονίας, συχνά λησμονημένα ή και κατεστραμμένα εξαιτίας των αναμνήσεων και των παθών που ξυπνούσαν, τα τελευταία χρόνια έχουν συγκεντρώσει αυξημένο ενδιαφέρον για την αποκατάσταση και την ανάδειξη της ιστορικής, πολιτιστικής και αισθητικής τους αξίας. Κάποια μνημεία, όπως το τέμενος Βαγιαζήτ στο Διδυμότειχο ή το Χαμζά Μπένε στη Θεσσαλονίκη, είναι μεγαλοπρεπή και επιβλητικά, άλλα είναι λιτά, όπως το Αράπ τζαμί στη Δράμα και το Καλού Τσεσμέ στα Ιωάννινα, στα οποία θα αναφερθούμε, ενώ όλα αναδεικνύουν την ποικιλία και τη διαφορετικότητα της οθωμανικής αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα.

Η αποκατάσταση και η συντήρησή τους αποβλέπουν στην ενίσχυση της πολιτιστικής ταυτότητας των περιοχών όπου βρίσκονται, καθώς αποτελούν σημαντική πηγή γνώσης για την ιστορία και την κουλτούρα τους.

ΤΑ ΤΕΜΕΝΗ

Τα σημαντικά αυτά μνημεία της οθωμανικής αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα, καθένα από τα οποία εμφανίζει τα δικά του χαρακτηριστικά της μουσουλμανικής θρησκευτικής αρχιτεκτονικής, χρησιμοποιήθηκαν ως χώροι λατρείας κατά την Οθωμανική περίοδο, ενώ μετά την απελευθέρωση αυτών των περιοχών τα περισσότερα άλλαξαν χρήση. Όλα αναγνωρίστηκαν από την πολιτεία ως μνημεία πολιτιστικής κληρονομιάς και αποτελούν σημεία ενδιαφέροντος για την ιστορία και την αρχιτεκτονική του τόπου.

Τα τεμένη δεν περιβάλλονται με ιερότητα αντίστοιχη των χριστιανικών ναών, καθώς δεν αποτελούν χώρους ταφής αγίων προσώπων ή φύλαξης ιερών λειψάνων, ούτε χώρους ιερών λειτουργιών, αλλά χώρους συγκέντρωσης, μελέτης και συζήτησης¹.

Η οθωμανική αρχιτεκτονική, ειδικά στα τεμένη, αποτύπωσε τις θρησκευτικές και πολιτισμικές αξίες της εποχής. Τα βασικά μέρη ενός οθωμανικού τεμένους είναι το κυρίως κτίσμα, χώρος συγκέντρωσης και προσευχής, και το προστώο. Στο κυρίως κτίσμα, εκτός από την αίθουσα προσευχής τετραγωνικής κάτοψης, περιλαμβάνεται και ένας προθάλαμος (υπερώο)². Τα τεμένη στεγάζονται με μεγάλους τρούλους οι οποίοι στηρίζονται σε στύλους στους οποίους εδράζονται δοκοί ή σφαιρικά τρίγωνα (λοφία) ή ημιχώνια ή μικρότεροι θόλοι.

Στην ανατολική πλευρά της αίθουσας προσευχής, ο τοίχος της *κιμπλά* σηματοδοτεί την κατεύθυνση προς τη Μέκκα, με το *μικράμπ* να εγγράφεται στο μέσον του. Συνήθως, το μικράμπ είτε ακολουθεί τη δομή του τοίχου είτε κατασκευάζεται από πλίνθους που ενσωματώνονται αρμονικά στην τοιχοδομία, δίνοντας μια εντύπωση συνέχειας και ενότητας. Στα δεξιά του, το *μινμπάρ* — μια υπερυψωμένη κατασκευή με βαθμίδες — επιτρέπει στον ιμάμη να καθοδηγήσει τη συλλογική προσευχή της Παρασκευής.

Ανατολικά, το ανοιχτό προστώο (*ρεβάνε*) με τη χαρακτηριστική τριμερή διάταξη, καλύπτει τη βορειοδυτική πλευρά του τεμένους, προσφέροντας έναν ημιμπαϊθριο χώρο για τους

πιστούς. Το όλο οικοδόμημα συμπληρώνει ο μιναρές, ο οξυκόρυφος πυργίσκος που χρησιμοποιείται για να καλούνται οι πιστοί στην προσευχή.

Η διακόσμηση των τεμένων είναι λιτή και αφαιρετική, αποφεύγοντας την ανθρώπινη μορφή και έλκοντας την προσοχή σε γεωμετρικά μοτίβα, αραβικές καλλιγραφίες και φυτικά σχέδια. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό είναι ο σταλακτικός διάκοσμος *μουκαρνάς* (*mugarnas*) που συναντάται στις ανώτερες στάθμες της κόγχης του μικράμπ και στα ημιχώνια των τρούλων ή των μικρότερων θόλων.

Τα τέσσερα τεμένη, στα οποία η ΔΣΑΝΜ έχει αναλάβει τη συντήρηση του διακόσμου τους, ανήκουν σε διαφορετικές περιόδους της οθωμανικής αρχιτεκτονικής. Η προσέγγιση στη συντήρηση ενός μνημείου που ανήκει σε διαφορετική θρησκευτική και πολιτιστική παράδοση απαιτεί ευαισθησία και σεβασμό στη σημασία του για την τοπική κοινότητα, αλλά και για τις ιστορικές αξίες που φέρει.

Ωστόσο, οι εργασίες συντήρησης που εφαρμόζονται εν γένει στα μνημεία έχουν ως στόχο τη διατήρηση των αυθεντικών μορφολογικών, διακοσμητικών και κατασκευαστικών στοιχείων τους, όπως αυτά έχουν διασωθεί έως σήμερα. Σκοπός των επεμβάσεων είναι η προστασία της ακεραιότητας του διακόσμου, η πρόληψη της φθοράς της υλικής τους υπόστασης, η ανάδειξη της αισθητικής τους και, τελικά, η εξασφάλιση της μακροχρόνιας διατήρησής τους, προσδίδοντάς τους νέα ζωή. Διέπονται πάντα από σεβασμό στην αρχιτεκτονική φυσιογνωμία και την ιστορικότητα των στοιχείων του κάθε μνημείου. Έτσι, οι επεμβάσεις συντήρησης πραγματοποιούνται με νέα υλικά συμβατά με τα αρχικά ως προς τη σύσταση, την υφή και τον χρωματισμό.

ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΑΡΧΑΙΩΝ ΚΑΙ ΝΕΩΤΕΡΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ³

Το 2017, η Υπηρεσία εκτόνησε για πρώτη φορά μελέτη συντήρησης και αποκατάστασης ενός οθωμανικού μνημείου, του πρώην μουσουλμανικού τεμένους «Αράπ τζαμί» στην πόλη της Δράμας, με σκοπό την ένταξή του σε συγχρηματοδοτούμενο πρόγραμμα. Στη συνέχεια, τρία νέα οθωμανικά μνημεία ενσωματώθηκαν στο έργο της: το τέμενος Βαγιαζήτ στο Διδυμότειχο, το τέμενος Χαμζά Μπένε στη Θεσσαλονίκη και το τζαμί Καλούτσιανης – Καλού Τσεσμέ στα Ιωάννινα⁴.

ΑΡΑΠ ΤΖΑΜΙ

Το Αράπ τζαμί βρίσκεται στο κέντρο της Δράμας, σε περίοπτη θέση του διοικητικού κέντρου της παλιάς μουσουλμανικής συνοικίας της πόλης. Το τέμενος χαρακτηρίστηκε «ιστορικό διατηρητέο μνημείο» με το ΦΕΚ 308/Β'/31-3-77. Διατηρεί αξιόλογα τυπολογικά, μορφολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά, που χρήζουν διατήρησης και ανάδειξης.

Πιθανολογείται πως κτίστηκε από τον διοικητή της Δράμας Χιβζή Πασά γύρω στα 1850-1875, στη θέση παλαιότερου τεμένους, ίσως του 15ου ή του 16ου αιώνα. Χαρακτηριστική είναι η κατά περιόδους αλλαγή της χρήσης του κτιρίου, το οποίο δεν λειτούργησε μόνο ως τέμενος. Από το 2001 το κτίριο ανήκει στον Δήμο Δράμας ο οποίος θα το χρησιμοποιήσει ως πολιτιστικό χώρο.

02

02
Αράπ τζαμί. Ο τρούλος του τεμένους πριν από τις εργασίες συντήρησης (2017).

03

03
Αράπ τζαμί. Ο τρούλος του τεμένους μετά τις εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης (2023).

04

05

04
Αράπ τζαμί. Η εσωτερική διώροφη μαρμαρίνη πεσσοστοιχία πριν από τις εργασίες συντήρησης (2017).

05
Αράπ τζαμί. Η εσωτερική διώροφη μαρμαρίνη πεσσοστοιχία μετά τις εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης (2023).

Το μνημείο εντάσσεται στα μονόχωρα τρουλαία τεμένε-
νη με τριμερές προστώο. Το κυρίως κτίριο έχει διαστάσεις
12,90x9,20 μ. και το προστώο 3,20x9,20 μ. Η κάτοψή του
περιλαμβάνει το προστώο, τον χώρο εισόδου με το υπερώο,
τον τετράγωνο χώρο προσευχής και τμήμα του μιναρέ από
παιλιότερο τέμενος. Διώροφη μαρμάρινη πεσσοστοιχία δη-
μιουργεί το όριο μεταξύ του χώρου εισόδου και του χώρου
προσευχής. Στο κέντρο της νοτιοανατολικής τοιχοποιίας
διαμορφώνεται η εσοχή του μιχράμπ. Η στέγαση του χώρου
προσευχής πραγματοποιείται με τρούλο που στηρίζεται στις
εξωτερικές τοιχοποιίες και στην πεσσοστοιχία. Η κάλυψη του
υπερώου και του προστώου πραγματοποιείται με σκαφοει-
δείς θολίσκους.

Στο εσωτερικό, την πρόσοψη και το προστώο διατηρούνται
δύο ζωγραφικές φάσεις, η πρώτη κατά την κατασκευή του και
η δεύτερη μετά το 1913. Ο ζωγραφικός διάκοσμος της πρώτης
φάσης (τέμενος) εντάσσεται σε μεγάλα ορθογώνια πλαίσια
στους κάθετους τοίχους και περιλαμβάνει γεωμετρικά και
φυτικά κοσμήματα. Ο μεταγενέστερος διάκοσμος εμφανί-
ζεται στις επιφάνειες των τοίχων και στους θολίσκους του
υπερώου, με επαναλαμβανόμενο μοτίβο πύργου και αχνά
λουλούδια.

Από μάρμαρο είναι κατασκευασμένη η εσωτερική διώ-
ροφη πεσσοστοιχία, οι πεσσοί και οι κίονες του προστώου,
τα δάπεδα των σοφάδων του προστώου και οι κλίμακες
πρόσβασής τους, τα δάπεδα των εσωτερικών σοφάδων, τα
υφαψίδια, το περιθύρωμα και το κατώφλι της εισόδου, τα
θυρώματα των παραθύρων, οι γωνιόλιθοι της εξωτερικής
τοιχοποιίας και, τέλος, οι βαθμιδές της κλίμακας του μιναρέ.
Τα μεταλλικά στοιχεία αφορούν στις σωζόμενες σιδεριές
των παραθύρων, στους χάλκινους δακτύλιους και στις ται-
νίες που κοσμούν τους κίονες και τους πεσσούς του τεμέ-
νους. Λίγες κεραμικές πλάκες εντοπίστηκαν στο δάπεδο
του χώρου προσευχής.

Για πολλά χρόνια το μνημείο βρισκόταν σε κακή κατάστα-
ση λόγω έλλειψης φροντίδας. Ήταν περιτριγυρισμένο από
καταστήματα, τα οποία καταλάμβαναν τον ζωτικότερο χώρο
του οικοπέδου του, έκρυβαν την πρόσοψη και εμπόδιζαν
την πρόσβαση σε αυτό. Επιπλέον, η διείσδυση της βροχής
από την κατεστραμμένη κεράμωση των στεγών, καθώς και
η οπή στο κέντρο του τρούλου προκάλεσαν την κατάρρευ-
ση μεγάλου μέρους των τοιχογραφιών από τους τοίχους στο
εσωτερικό του μνημείου και επιδείνωσαν την κατάσταση των
σωζόμενων επιχρισμάτων και του ζωγραφικού διακόσμου.

Η πρώτη επαφή με το μνημείο ήταν απογοητευτική. Κυ-
ρίαρχη στην εικόνα εγκατάλειψης ήταν η ανάπτυξη βλά-
στησης σε όλο τον χώρο. Οι επιφάνειες ήταν καλυμμένες
με ρύπους, σκόνη και αιθάλη, ενώ τμήματα του διακόσμου
ήταν υπό κατάρρευση.

ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ ΤΕΜΕΝΟΥΣ

Το 2016, στο πλαίσιο της προστασίας του τεμένους και προ-
κειμένου να αποτραπεί η κατάρρευση του τρούλου, η Εφορεία
Αρχαιοτήτων Δράμας⁵ προχώρησε σε επείγουσες εργασίες
προσωρινής κάλυψης της στέγης του τεμένους και του μιναρέ,
καθώς και σε αποψίλωση της βλάστησης.

Το 2017, έπειτα από πρόσκληση της Εφορείας Αρχαιοτή-
των Δράμας, κλιμάκιο της ΔΣΑΝΜ μετέβη στην πόλη για
να εκπονήσει τη μελέτη συντήρησής⁶. Στη συνέχεια, το 2018,
πραγματοποιήθηκαν σωστικές εργασίες συντήρησής⁷ των
τοιχογραφιών⁸.

Στόχος ήταν η πλήρης αποκατάσταση της όψης και της
λειτουργικότητας του τεμένους προκειμένου να αποδοθεί
στο κοινό. Παράλληλα, θα επιτυγχανόταν η αναβάθμιση του
κέντρου της Δράμας με τη δημιουργία ενός νέου πόλου έλξης
επισκεπτών και τουριστών.

Το έργο της συστηματικής συντήρησης και αποκατάστα-
σης του μνημείου ξεκίνησε το 2019. Τα σχετικά με την παν-
δημία μέτρα έφεραν έπειτα καθυστερήσεις στην τήρηση του
αρχικού χρονοδιαγράμματος, καθώς το μνημείο βρίσκεται σε
μεγάλη απόσταση από την έδρα της ΔΣΑΝΜ, οι μετακινήσεις
την περίοδο εκείνη ήταν σχεδόν απαγορευτικές και οι εργα-
ζόμενοι στο έργο δούλευαν εκ περιτροπής για την αποφυγή
διασποράς της νόσου. Έτσι, ενώ το αρχικό χρονοδιάγραμμα
προέβλεπε ολοκλήρωση των εργασιών στα τέλη του 2021, τα
έργα ολοκληρώθηκαν το 2023.

Οι εργασίες συντήρησης του τεμένους πραγματοποιήθη-
καν σε δύο φάσεις. Στην α' φάση, που αφορούσε στον ζω-
γραφικό διάκοσμο, έγιναν εργασίες σωστικού χαρακτήρα,
πρόδρομες των αναστηλωτικών εργασιών. Προκειμένου
να αναδειχθεί η πρώτη φάση διακόσμησης του τεμένους
απομακρύνθηκαν ο μεταγενέστερος διάκοσμος και οι επι-
καθίσεις, εργασίες πολύπλοκες και χρονοβόρες, ειδικά σε
περιοχές με κρυσταλλωμένα άλατα. Όσον αφορά τα λίθινα
στοιχεία, συντηρήθηκε η εσωτερική πεσσοστοιχία και απο-
μακρύνθηκαν τα ένθετα νεότερα μεταλλικά στοιχεία από τα
ανοίγματα. Εργασίες συντήρησης πραγματοποιήθηκαν στα

06

Αράβ Τζαμί. Εσωτερικά. Αποψη
τμήματος ΝΑ τοίχου πριν από
την έναρξη των εργασιών
συντήρησης (2017).

07

Αράβ Τζαμί. Εσωτερικά. Αποψη
τμήματος ΝΑ τοίχου. Τοίχος
«κίμπλα» με το μιχράμπ κατά
τη διάρκεια της συντήρησης
(2023).

08

Αράβ Τζαμί. Εξωτερικά. Αποψη
της εισόδου του τεμένους πριν
από τις εργασίες συντήρησης
και αποκατάστασης (2017).

09

Αράβ Τζαμί. Εσωτερικά.
Οι θολίσκοι των διαμερισμάτων
του υπερώου πριν από
τη συντήρηση (2020).

10

Αράβ Τζαμί. Εσωτερικά.
Οι θολίσκοι των διαμερισμάτων
του υπερώου μετά
τη συντήρηση (2023).

11

Αράβ Τζαμί. Εξωτερικά.
Η είσοδος του τεμένους μετά
τη συντήρηση και
αποκατάσταση (2023).

σιδερένια και χάλκινα στοιχεία του τεμένους. Στη β' φάση, ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρησης και αισθητικής αποκατάστασης του ζωγραφικού διακόσμου, ενώ διατηρήθηκαν δύο «μάρτυρες» από τη μεταγενέστερη φάση, έγιναν εργασίες πλαστικής αποκατάστασης του ανάγλυφου διακόσμου του μιχράμπ, καθώς και των επιχρισμάτων του μιναρέ. Τέλος, συντηρήθηκαν τα άριστα διατηρημένα κεραμικά πλακίδια του δαπέδου και τοποθετήθηκαν νέοι χάλκινοι σφιγκτήρες στις βάσεις των δύο κιόνων του προστώου που έλειπαν.

Ο Δήμος Δράμας υποστήριξε το έργο παρέχοντας υπηρεσίες ηλεκτροδότησης, παροχής νερού, απώθησης τρωκτικών και απολύμανσης κατά την περίοδο της πανδημίας και η Εφορεία Αρχαιοτήτων Δράμας μάς παρείχε αρχαιολογική υποστήριξη όποτε προέκυπταν νέα στοιχεία και διενεργούσε τακτικές αποψιλώσεις στον περιβάλλοντα χώρο.

ΤΖΑΜΙ ΚΑΛΟΥΤΣΙΑΝΗΣ - ΚΑΛΟΥ ΤΣΕΣΜΕ

Το τζαμί Καλού Τσεσμέ βρίσκεται στη συνοικία Καλούτσια των Ιωαννίνων και αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα μνημεία της Οθωμανικής περιόδου της πόλης. Η κατασκευή του ολοκληρώθηκε το 1740 από τον Χατζή Μεχμέτ Πασά, βελή (διοικητή) των Ιωαννίνων, και μέχρι το 1913 λειτουργούσε ως μουσουλμανικό τέμενος. Το 1925 κηρύχθηκε ιστορικό διατηρητέο μνημείο και το 2005 απαλλοτριώθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού.

Εξωτερικά φέρει μιναρέ στον οποίο η πρόσβαση γίνεται από το εσωτερικό του μνημείου. Εσωτερικά, στον νοτιοανατολικό τοίχο υπάρχει το μιχράμπ, ενώ δεξιά του βρίσκεται το μινμπάρ, η πρόσβαση στο οποίο γινόταν μέσω κτιστής κλίμακας, που σήμερα δεν υπάρχει. Ο τρούλος φέρει ζωγραφικό διάκοσμο και χωρία αραβικών επιγραφών που φτάνουν μέχρι τα ημιχόνια και τη βάση των σφαιρικών τριγώνων.

Κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα στο μνημείο πραγματοποιήθηκαν πολλές νεωτερικές επεμβάσεις που αλλοίωσαν την αρχική του μορφή και επικάλυψαν σημαντικά μορφολογικά στοιχεία.

Το χρονικό διάστημα 2009–2012 έγιναν περιορισμένες αναστηλωτικές εργασίες καθώς και διερευνητικές τομές από τις οποίες αποκαλύφθηκε η ύπαρξη ζωγραφικού διακόσμου.

Τον Μάρτιο του 2023 η ΔΣΑΝΜ ξεκίνησε τις εργασίες συντήρησης εφαρμόζοντας τη σχετική εγκεκριμένη μελέτη. Οι προκλήσεις που κλήθηκε να αντιμετωπίσει ήταν πολυδιάστατες. Αρχικά πραγματοποιήθηκαν σωστικές επεμβάσεις και εν συνεχεία η συστηματική συντήρηση. Προκειμένου να αποκατασταθεί ο εσωτερικός διάκοσμος η Διεύθυνση προέβη σε μια σειρά εργασιών αποκάλυψης, συλλογής και εκτίμησης νέων στοιχείων συνθέτοντας μια ολοκληρωμένη εικόνα για την αποκατάσταση του διακόσμου. Η απομάκρυνση όλων των νεότερων επεμβάσεων έφερε στο φως στοιχεία του διακόσμου που για πολλά χρόνια ήταν κρυμμένα.

Το εξαιρετικό από πλευράς τεχνοτροπίας μιχράμπ αλλά και το μινμπάρ παρουσίαζαν προβλήματα στατικής φύσης τα οποία αντιμετωπίστηκαν από κοινού με τις αναστηλωτικές επεμβάσεις που εκτελούνται παράλληλα στο μνημείο.

Οι εργασίες συντήρησης του διακόσμου βρίσκονται σε εξέλιξη. Μετά την πλήρη αποκατάστασή του το μνημείο θα

λειτουργήσει ως χώρος πολιτισμού, ενσωματωμένο στην καθημερινότητα της κοινωνίας των Ιωαννίνων.

ΤΕΜΕΝΟΣ ΒΑΓΙΑΖΗΤ

Το τέμενος Βαγιαζήτ βρίσκεται στην κεντρική πλατεία του Διδυμοτείχου. Πρόκειται για ένα από τα μεγαλύτερα οθωμανικά τεμένη που κατασκευάστηκαν στον ελλαδικό χώρο κατά την Οθωμανοκρατία και εγκαινιάστηκε τον Μάρτιο του 1420. Αναφέρεται και ως το μεγαλύτερο σε έκταση τέμενος στον χώρο των Βαλκανίων και θεωρούνταν, λόγω της ξύλινης στέγης του⁹, ένα από τα σημαντικότερα μνημεία από ξύλο στον κόσμο.

Οι αλλαγές χρήσης του μνημείου αρχίζουν τον 20ό αιώνα. Το τζαμί μετατράπηκε σε ναό του Αγίου Γεωργίου μέχρι το 1913. Το 1920 το τέμενος αποδόθηκε στη μουσουλμανική μειονότητα του Διδυμοτείχου. Το 1936 κατασκευάζονται στην πρόσοψή του μαγαζιά, χρησιμοποιώντας ορισμένα παλαιότερα (1822) αρχιτεκτονικά διακοσμητικά μέλη. Το 1946 το τέμενος θα κηρυχθεί διατηρητέο μνημείο.

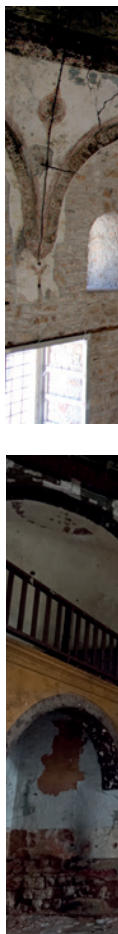
Την περίοδο 1975–1985 η Αρχαιολογική Υπηρεσία προέβη σε σωστικές εργασίες. Το Υπουργείο Πολιτισμού την περίοδο 1998–1999 έκανε εργασίες συντήρησης, ενώ το 2010 οι ενέργειες για την αποκατάσταση του τεμένους ανατέθηκαν στο Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων.

Πρόκειται για ένα τετράπλευρο κτίριο μεγάλων διαστάσεων, με συνολικό ύψος 25,10 μ. Το ύψος του μιναρέ χωρίς τον κώνο, που απουσιάζει, φτάνει τα 35,86 μ. Όλο το μνημείο είναι λιθοκτιστό. Στη νοτιοανατολική τοιχοποιία υπάρχει το μιχράμπ προσανατολισμένο στην κατεύθυνση της Μέκκας. Πάνω από το μιχράμπ σώζεται παράσταση τοιχογραφίας στην οποία απεικονίζεται η «Πύλη του Ζαχαρία». Αριστερά του μιχράμπ εντοπίστηκε από την ΕΦΑ Έβρου παράσταση που χρονολογείται στο 1422¹⁰. Δίπλα στο μιχράμπ υπήρχε το ξύλινο μινμπάρ και στην περιοχή της κύριας εισόδου η ξύλινη εξέδρα του *μαχφίλ* (κάθισμα μουεζίνης).

Στο εσωτερικό τα δάπεδα είναι κατασκευασμένα από μεταγενέστερες λίθινες και οπτοπλίνθινες πλάκες, ενώ το αρχικό δάπεδο βρίσκεται πιο χαμηλά όπως αποκαλύφθηκε κατά τις ανασκαφικές τομές. Ζωγραφικός διάκοσμος διαφόρων φάσεων και ποικίλα επιχρίσματα κοσμούν το εσωτερικό του. Γραμμικά μοτίβα, γιρλάντες, ανθέμια, περιελισσόμενοι βλαστοί, καλλιγραφικά γράμματα, ρητά και γνωμικά από το Κοράνι απαντούν στις ζωγραφικές φάσεις. Το άνοιγμα των τόξων φέρει απομίμηση λευκού και κόκκινου μαρμάρου, εναλλάξ¹¹.

Μεγάλη πυρκαγιά που εκδηλώθηκε στο τέμενος το 2017 προκάλεσε αφενός την ολοσχερή καταστροφή της ξύλινης στέγης του και τη θερμική καταπόνηση των διακοσμητικών και μορφολογικών στοιχείων και αφετέρου επιδείνωσε την ήδη επιβαρυνόμενη κατάσταση διατήρησής τους. Επιπροσθέτως, η πολυετής έκθεση στους περιβαλλοντικούς παράγοντες (υετός, παγετός κ.ά.) έχει οδηγήσει σε επιπλέον φθορές σε όλα τα στοιχεία, καθιστώντας επιτακτική την πλήρη αποκατάσταση του μνημείου.

Το 2024 ξεκίνησαν οι επεμβάσεις συντήρησης του ζωγραφικού διακόσμου, των επιχρισμάτων, των λίθινων, μεταλλικών και κεραμικών στοιχείων. Στα τέλη του 2024 ολοκληρώθηκαν οι εργασίες σωστικού χαρακτήρα, πρόδρομες

12

14

12
Καλού Τσεσμέ. Άποψη
του ανώτερου τμήματος
του περίτεχνου μιχράμπ και
του μινμπάρ μετά τις σωστικές
επεμβάσεις (2024).

13
Καλού Τσεσμέ. Επεμβάσεις
αποκάλυψης του ζωγραφικού
διακόσμου στα μέτωπα
των τόξων της τοξοστοιχίας
(2024).

14
Καλού Τσεσμέ. Κύρια αίθουσα,
ΒΔ όψη, γενική άποψη πριν
από τις εργασίες συντήρησης
(2023).

15
Καλού Τσεσμέ. Κύρια αίθουσα,
ΒΔ όψη, γενική άποψη κατά
τη διάρκεια των εργασιών
αποκάλυψης και στερέωσης
των τοιχογραφιών (2023).

13

15

16
Τέμενος Βαγιαζήτ.
Το κεντρικό τμήμα
της νοτιοανατολικής
τοιχοποιίας
του τεμένους (πλευρά 3)
στο οποίο εγγράφεται
η κόγχη του μιχράμπ,
πριν από την έναρξη
των εργασιών (2024).

17
Τέμενος Βαγιαζήτ.
Ζωγραφικός διάκοσμος
στον Πεσσό 2, πριν από
τη συντήρηση (2025).

18
Τέμενος Βαγιαζήτ.
Λεπτομέρεια κόγχης
στην εσωτερική παρειά
του πρώτου τόξου
στην κύρια Πύλη 1.

19
Τέμενος Βαγιαζήτ.
Γραπτός ζωγραφικός
διάκοσμος εντός
μεταλλίου στον Πεσσό 1,
πριν από τη συντήρηση
(2024)

20

21

20
Τέμενος Χαμζά Μπέη. Άποψη
της ανατολικής στοάς
του αιθρίου. Τα αρχιτεκτονικά
γλυπτά των κιονοστοιχιών και
τμήμα του δαπέδου της αυλής
(2023).

21
Τέμενος Χαμζά Μπέη.
Εσωτερικά. Χώρος προσευχής.
Ζωγραφικός διάκοσμος
περιμετρικά ανοίγματος,
(2025).

22
Τέμενος Χαμζά Μπέη. Τμήμα
τοξοστοιχίας του περιστυλίου
και κιονόκρανο (2023).

22

23

Τέμενος Χαμζά Μπέη.
Εσωτερικά, η δυτική στοά
του περιστώου (2023).

των αναστηλωτικών, και είναι σε εξέλιξη οι εργασίες στα λίθινα, κεραμικά και μεταλλικά στοιχεία. Στη συνέχεια, οι συστηματικές επεμβάσεις συντήρησης στον ζωγραφικό διάκοσμο θα αναδείξουν όλες τις διακοσμητικές φάσεις του μνημείου.

Με την ολοκλήρωση του συνόλου των εργασιών θα αποκατασταθούν τα στοιχεία όλων των ιστορικών του φάσεων, ώστε να είναι αναγνώσιμα τα αυθεντικά μορφολογικά, διακοσμητικά και κατασκευαστικά στοιχεία της ιστορίας του μνημείου.

ΤΕΜΕΝΟΣ ΧΑΜΖΑ ΜΠΕΗ

Το τέμενος του Χαμζά Μπέη, γνωστό ως Αλκαζάρ λόγω της λειτουργίας του ομώνυμου κινηματογράφου στο αίθριο του μνημείου, αποτελεί τον παλαιότερο ισλαμικό ευκτήριο οικό που κτίστηκε στη Θεσσαλονίκη. Βάσει κτητορικής επιγραφής ιδρύθηκε το 1467–1468 από τη Χαφσά, κόρη του Χαμζά Μπέη, ως συνοικιακό τέμενος (*μεστζίτ*) και αποτελούνταν από την τετράπλευρη τρουλαία αίθουσα προσευχής, που αποτέλεσε τον πυρήνα του μεταγενέστερου κτιριακού συγκροτήματος, και προστώο (ρεβάκ) στη βορειοδυτική όψη. Το 2023 το έργο

εντάχθηκε στο πρόγραμμα αποκατάστασης και ανάδειξης του μνημειακού αποθέματος της Θεσσαλονίκης.

Το μνημείο αποτελείται από τρεις διακριτές ενότητες που αντιστοιχούν σε τρεις χρονολογικές φάσεις κατασκευής του: α) την αίθουσα προσευχής, β) το περίστωο, που συντίθεται από ανοικτή κιονοστήρικτη στοά δυτικά με πλευρικά κλειστά διαμερίσματα βόρεια και νότια, και γ) το αίθριο.

Εντυπωσιακός είναι ο ζωγραφικός και πλαστικός διάκοσμος του μνημείου που αποδίδεται με φυτικά και γεωμετρικά θέματα. Στη γένεση του ημισφαιρικού θόλου, σώζεται γύψινος κοσμήτης με ανάγλυφη λογχόσχημη διακόσμηση. Τα οξυκόρυφα ημιχώνια διαμορφώνονται με πολύχρωμο σταλακτικό διάκοσμο μουκαρνάς. Το κέντρο του τρούλου κοσμεί εντυπωσιακή ροζέτα που αποδίδεται με φυτικό διάκοσμο.

Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό αποτελούν τα τρία μιχράμπ, το μεγαλύτερο στην αίθουσα προσευχής και δύο μικρότερα στην ανατολική όψη των πλευρικών διαμερισμάτων του κτιρίου. Στο εσωτερικό σώζεται ξύλινος εξώστης (μαχαφίλ).

Στο αίθριο διατηρούνται έγχρωμα επιχρίσματα στα οξυκόρυφα τόξα του περιστυλίου. Πάνω από τις δύο κεντρικές εισόδους, τόσο του αιθρίου όσο και της αίθουσας προσευχής, κατασκευάστηκαν οκταγωνικοί τρούλοι. Τα ημιχώνια τους κοσμούνται με σταλακτικό διάκοσμο (μουκαρνάς), προσδίδοντας εντυπωσιακή διακοσμητική λεπτομέρεια.

Το δάπεδο του περιστώου είναι κατασκευασμένο με εξάπλευρες πλίνθους. Στη δυτική στοά διατηρείται η αυθεντική επικάλυψη με κεραμικές εξαγωνικές πλάκες. Το περίστωο καλύπτεται από πλινθόκτιστους σκαφοειδείς θόλους και τα αρχιτεκτονικά γλυπτά των κιονοστοιχιών είναι σπόλια από πρωτοβυζαντινά κτίρια. Οι 22 αράβδωτοι μονολιθικοί κίονες του περιστυλίου που περιβάλλει το αίθριο του μνημείου είναι σε δεύτερη χρήση. Η σύνδεση των κίωνων με τις βάσεις και τα κιονόκρανα επιτεύχθηκε με την προσάρτηση μεταλλικών δακτυλίων.

Από μάρμαρο είναι τα θυρώματα των παραθύρων, τα περιθυρώματα των εισόδων και οι κτητορικές επιγραφές. Τέλος, οι στυλοβάτες στο περιστύλιο του αιθρίου είναι κατασκευασμένοι από μαρμάρινα και λίθινα στοιχεία. Μεταλλικές είναι οι σιδεριές των παραθύρων, οι σύνδεσμοι των λίθων του στυλοβάτη και τα εμφανή ελάσματα αγκύρωσης.

Το μνημείο γνώρισε πολλές επεμβάσεις, διαφορετικές φάσεις και χρήσεις, με συνέπεια τις σημαντικές αλλοιώσεις στη μορφολογία του.

Στο μνημείο εκτελούνται εργασίες συντήρησης παράλληλα με τις αναστηλωτικές. Με την ολοκλήρωσή τους θα αποδοθεί στο κοινό πλήρως αποκατεστημένο.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η υλοποίηση αυτών των έργων αποτελεί σημαντική πρόκληση. Η εξισορρόπηση ανάμεσα στις επιτόπιες επεμβάσεις στα μνημεία και στις διοικητικές διαδικασίες, η επίλυση κρίσιμων ζητημάτων μέσα από τη διεπιστημονική συνεργασία και η άμεση αντιμετώπιση πρακτικών προβλημάτων είναι καθημερινές προκλήσεις που αποτυπώνονται μόνο στην ποιότητα του τελικού αποτελέσματος. Η συντήρηση αυτών των μνημείων αποτελεί ζωντανό παράδειγμα της προσπάθειας διαφύλαξης των διαφορετικών πολιτισμικών και θρησκευτικών κληρονομιών στην Ελλάδα, μια χώρα με πλούσια ιστορία και πολυποίκιλες επιρροές.

** Οι φωτογραφίες προέρχονται από το Αρχείο της Διεύθυνσης Συντήρησης Αρχαίων και Νεωτέρων Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού.*

Σημειώσεις

1 Χούλια 2008, σ. 47.	δουλειά της αξιωματικής Ιωάννας Τερεζάκη, μόνιμης συντηρήτριας της ΕΦΑ Δράμας, και σε συνεργασία με τον Δήμο Δράμας.	ήταν δωρεά του Δραμινού εφοπλιστή Άρη Θεοδορίδη προς τον Δήμο Δράμας για τον σκοπό αυτό.	πεσσούς. Στο εσωτερικό υπήρχε τρουλωτή οροφή που διαμορφωνόταν από λεπτές ξύλινες σανίδες.
2 Από τα τεμνήματα στα οποία γίνεται αναφορά, προθάλαμο διαθέτει μόνο το Αράπ τζαμί, που περιγράφεται στη συνέχεια.	6 Ι. Παπαϊωάννου / Χ. Σακελλάρη / Ι. Τερεζάκη, «Μελέτη συντήρησης και αποκατάστασης ζωγραφικού διακόσμου, μαρμάρινων, μεταλλικών και κεραμικών στοιχείων του πρώην μουσουλμανικού τεμένους Αράπ τζαμί, Πλατεία Δικαστηρίων Δράμας», Μάιος 2017.	8 Χ. Σακελλάρη / Ι. Τερεζάκη, «Τεχνική έκθεση σωστικών επεμβάσεων συντήρησης των τοιχογραφιών του πρώην μουσουλμανικού τεμένους Αράπ τζαμί, Πλατεία Δικαστηρίων Δράμας», Απρίλιος 2017.	10 Πηγή Λίλα Σαμπανοπούλου, Αρχαιολόγος (Τμηματάρχης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων και Μουσείων ΕΦΑ ΕΒΡΟΥ).
3 Τα έργα εκτελούνται με αρχαιολογική αυτεπιστασία.	7 Το κόστος για τις σωστικές εργασίες που πραγματοποιήθηκαν	9 Το μνημείο στέγαζε τετράρριχτη ξύλινη στέγη με επικάλυψη από μολυβδόφυλλα, η οποία εδραζόταν στην περιμετρική τοιχοποιία και στους 4 εσωτερικούς λίθινους	11 Απαντά στο Βαγιαζήτ και στο Χαμζά Μπέη.
4 Σε όλα τα παραπάνω μνημεία, οι αναστηλωτικές εργασίες εκτελούνται από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, ενώ αρχαιολογικές εργασίες εκτελούν οι αρμόδιες Εφορείες Αρχαιοτήτων.			
5 Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν ύστερα από τη σκληρή			

Βιβλιογραφία

Χούλια Σ., «Τα θρησκευτικά οθωμανικά κτήρια του ελληνικού χώρου. Κατηγορίες, χαρακτηριστικά-χρήση», *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην*

Ελλάδα, Αθήνα 2008, σ. 45–50.